

Abstrakt: Bezpieczeństwo kulturowe w warunkach rosyjskiej inwazji na Ukrainę stanowi aktualny problem, gdyż jest integralnym elementem bezpieczeństwa całej Europy. Na przełomie XIX i XX wieku na południu Imperium Rosyjskiego (na obszarach należących dziś do Ukrainy: Krym, Donbas, południowe obwody) powstały muzea o znaczeniu europejskim, między innymi w Sewastopolu, Symferopolu, Teodozji, Ługańsku, Doniecku, Gorłównie, Berdiańsku i Chersoniu. W wyniku działań wojennych ich kolekcje znalazły się na terenach okupowanych przez Rosję, a zbiory zostały rozgrabione i wywiezione. Celem tych działań jest kulturowe ludobójstwo narodu ukraińskiego, polegające na wymazaniu jego tożsamości narodowej i dziedzictwa. Artykuł wskazuje na konieczność badania strat na okupowanych obszarach oraz potrzebę poszukiwania nowych mechanizmów ochrony bezpieczeństwa kulturowego i egzekwowania odpowiedzialności prawnej w obecnych realiach.

Słowa kluczowe: wojna w Ukrainie, bezpieczeństwo zbiorów, południowa Ukraina, Krym, Donbas

Anektowane. Nieocalone. Utracone?

BEZPIECZEŃSTWO KULTUROWE

Bezpieczeństwo kulturowe to pojęcie wielowymiarowe. Obejmuje ono ochronę wartości, tradycji i narodowego dziedzictwa, które budują naszą tożsamość i kształtują zasady życia społecznego. Chodzi tu nie tylko o zachowanie dorobku przeszłości, lecz także o obronę fundamentów podtrzymujących te uniwersalne wartości. Szczególnie widać to dziś w czasie wojny w Ukrainie – rosyjska agresja uderza bowiem zarówno w ludzi i infrastrukturę, jak i w kulturę i pamięć narodową.

W czasach wojny rosyjsko-ukraińskiej (2014–obecnie) anektowane terytoria Ukrainy są systematycznie rabowane z dóbr kultury, które Rosjanie następnie wywożą do swojej ojczyzny. Taki los spotkał między innymi zbiory państwowych muzeów z dziewięciu miast: Ługańska, Doniecka, Gorłówki, Mariupola, Berdiańska, Chersonia, Sewastopola, Teodozji i Symferopola.

Od czasu aneksji Krymu Ukraina przez wiele lat nie miała kompleksowego planu ewakuacji dóbr kultury z terenów zagrożonych. Dopiero w 2025 roku w *Strategii rozwoju kultury w Ukrainie na lata 2025–2030*¹ uwzględniono konieczność stworzenia mechanizmu ewakuacyjnego i międzyresortowej koordynacji. Jednak – jak podkreśla Koalicja Działaczy Kultury (ukr. Коаліція діячів культури), zrzeszająca ukraińskich muzealników i pracowników kultury – działania te wciąż pozostają w dużej mierze deklaratywne, a brak przejrzystych procedur i skutecznej ich implementacji naraża miliony bezcennych obiektów na nieodwracalne straty. Zdaniem Koalicji świadczy to o poważnych zaniedbaniach ze strony państwowych instytucji i niewywiązywaniu się rządu z obowiązku ochrony dziedzictwa kulturowego w warunkach wojny.

¹ Про схвалення Стратегії розвитку культури в Україні на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025–2027 роках: Розпорядження № 293-р, Кабінет Міністрів України / Pro shvalennâ Strategii rozvitku kulturi v Ukraïni na period do 2030 roku ta zatverdzhennâ operacijnoho planu zahodiv z її realizacii u 2025–2027 rokakh: Rozporâdzhennâ № 293-r, Kabinet Ministriv Ukraïni, 28.03.2025, <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zhennia-operatsiinoho-planu-zakhodiv-z-ii-realizatsii-u-20252027-rokakh-i-293> [dostęp: 22.09.2025].

STREFA KULTUROWA

Już w czasach II wojny światowej na terenie Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR) istniały plany ewakuacyjne – najcenniejsze zbiory wywożono z Moskwy, Leningradu, Kijowa i Mińska. Podobne działania szybko podejmowano w miastach Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej: w Odessie, Symferopolu, Sewastopolu, Jałcie, Teodozji, Dniepropietrowsku, Połtawie, Sumach, Żytomierzu, Czernihowie, Zaporozżu, Charkowie, Doniecku i Ługańsku².

W dniu ataku Niemiec na ZSRR – 22 czerwca 1941 roku – pracownicy Ermitażu zaczęli przenosić najcenniejsze arcydzieła malarstwa do specjalnego magazynu. Kilka dni później rozpoczęła się ewakuacja muzeum, którą prowadził jego dyrektor, Iosif Orbeli. Setki tysięcy eksponatów zostało opisanych, a każde pudło z obrazami otrzymało indywidualne oznaczenie w postaci sekwencji cyfr i liter. Największe płótna zwijano na wałki pokryte papierem. Praca szła pełną parą niemal przez całą dobę i zdarzało się, że pakujący umierali z powodu przeciążenia. Niezwykle napięty harmonogram prac pozwolił na spakowanie dzieł sztuki w ciągu zaledwie sześciu dni. 1 lipca pierwsza partia 500 tys. eksponatów w 23 wagonach została wysłana do Swierdłowska. Przed 3 września, zanim wojska niemieckie i fińskie zamknęły pierścień blokady wokół Leningradu, załoga Ermitażu zdążyła wysłać kolejny pociąg. Ewakuowano w sumie 1,118 tys. zabytków sztuki światowej³.

Od pierwszych tygodni ataku Niemiec Państwowa Galeria Tretiakowska (PGT) prowadziła kolosalne prace nad ewakuacją i demontażem ekspozycji. Po raz pierwszy w historii muzeum w jak najkrótszym czasie wszystkie obrazy zostały zdjęte ze ścian, wyjęte z ram i uwolnione z blejtramów. 4 lipca 1941 roku rozpoczęło się pakowanie w skrzynie szczególnie cennych dzieł „pierwszej kategorii”. Do Nowosybirsk wyjechał pociąg z eksponatami z PGT, Państwowego Muzeum Nowej Sztuki Zachodniej, Państwowego Muzeum Sztuk Pięknych im. Aleksandra Puszkina oraz z Muzeum Sztuk Orientalnych⁴.

W Ukraińskiej SRR w 1941 roku również ratowano dobra kultury: 50 eksponatów „pierwszej kategorii” ze zbiorów Galerii Sztuki w Symferopolu oraz Galerii Sztuki im. Iwana Konstantinowicza Ajwazowskiego w Teodozji trafiło do Państwowego Muzeum Sztuki Pięknej w Erywaniu. Do bezpiecznych miejsc wywożono także najcenniejsze dzieła sztuki z muzeów w Dniepropietrowsku, Charkowie, Połtawie, Sumach i innych miast Ukrainy.

Pracownicy muzeów ZSRR w 1941 roku ratowali dobra kultury bez względu na plany ewakuacyjne czy osobiste interesy, a także pomimo bombardowania. W 2014 roku w muzeach Ukrainy i Krymu nie demontowano i nie ewakuowano żadnej ekspozycji, żadnego dzieła sztuki. W latach 2023–2024 bombardowane były muzea w Sumach, Charkowie, Odessie, Mariupolu i Czernihowie. Dopiero po odparciu rosyjskich okupantów z obwodu kijowskiego przystąpiono do ewakuacji dzieł sztuki z Kijowa i pozostałych miast obwodu do innych rejonów w Ukrainie.

Ukraińscy przedstawiciele brali udział w działalności Sieci Europejskich Organizacji Muzealnych (NEMO), Międzynarodowej Rady Muzeów (ICOM), Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków (ICOMOS). Mimo aktywności w tych strukturach na poziomie krajowym wciąż brakowało kompleksowego planu ewakuacyjnego,

² Эвакуация и сохранение культурных ценностей в СССР / *Evakuacija i sohranenie kulturnyh cennostej v SSSR*, Wikipedia [jęz. rosyjski], https://ru.wikipedia.org/wiki/Эвакуация_и_сохранение_культурных_ценностей_в_СССР [dostęp: 1.09.2025].

³ Ibidem.

⁴ Ibidem.

który zapewniłby skuteczną ochronę dzieł sztuki w sytuacji zagrożenia. Obecnie wspomniane wyżej organizacje aktywnie pomagają Ukrainie. Od 2023 roku ICOMOS łączy siły z UNESCO i ICCROM, wspierając ukraińskich specjalistów ds. dziedzictwa kulturowego. W odpowiedzi na pilne potrzeby, jakich doświadcza ukraiński sektor kultury, w ramach programu pomocy nadzwyczajnej UNESCO dla Ukrainy w lutym 2023 roku uruchomiono wielosektorowy program „Wsparcie dla Ukrainy w kulturze i edukacji za pośrednictwem UNESCO”, który finansowany był przez rząd Japonii (Japan Fund-in-Trust). W programie tym znalazł się komponent „Reagowanie w sytuacjach kryzysowych na rzecz światowego dziedzictwa i dóbr kultury: ocena szkód i ochrona”⁵.

MUZEUM DONBASU W ANEKTOWANEJ CZĘŚCI UKRAINY

MUZEUM SZTUKI W GORŁÓWCE

Muzeum Sztuki w Gorłównie (MSG) przechowywało i eksponowało dzieła sztuki pięknej z Ukrainy i Rosji z okresu XVIII – początku XXI wieku. Przed rosyjską inwazją zbiory obejmowały ponad 2 tys. dzieł malarstwa, grafiki, rzeźby i rzemiosła artystycznego.

MSG zostało założone 26 kwietnia 1959 roku⁶. Za podstawę kolekcji posłużył zbiór 214 dzieł sztuki podarowanych muzeum przez mieszkańców miasta. Wśród entuzjastów, którzy brali udział w tworzeniu muzeum i uzupełniali jego zbiory, byli ukraińscy i rosyjscy artyści: Władimir Sachnenko, Iwan Tychyj, Boris Pianida, a także rosyjscy kolekcjonerzy Feliks Wiśniewski i A.M. Koludarow. W 1962 roku kolekcjoner Siergiej Mukhin podarował muzeum zbiór dzieł Nikołaja Roericha liczący 28 dzieł artysty. Jak zauważyła dyrektor muzeum, Galina Rubanowa: „Dumą muzeum został jeden z największych w Ukrainie zbiorów obrazów Nikołaja Roericha”⁷.

W 1983 roku Dmitrij Gorłow, wnuk Petra Gorłowa, od którego imienia pochodzi nazwa miasta, przekazał w darze muzeum 41 własnych dzieł graficznych i rzeźbiarskich, a także litografie z lat 30. XX wieku autorstwa malarza zwierząt Wasilija Watagina⁸.

Ekspozycja MSG została przedstawiona w siedmiu salach w ramach dwóch działów: 1) sztuki ukraińskiej do rewolucji 1917 roku oraz sztuki ukraińskiej za czasów ZSRR i za czasów niepodległości Ukrainy; 2) sztuki rosyjskiej do 1917 roku i za czasów ZSRR. W muzeum znajdowała się również niewielka, ale cenna kolekcja sztuki polskiej – jej autorów oraz ich obrazy zawsze dołączano do sztuki rosyjskiej. Byli to: Stanisław Żukowski (*Ostatnie promienie*), Wilhelm Kotarbiński (*Mgła Nilu*), Józef Kraczkowski (*Rosyjska wioska, Obok ciepłego morza*) oraz Henryk Siemiradzki (*Chrystus i Samarytanki*).

Dział malarstwa ukraińskiego do 1917 roku obejmował obrazy wybitnych artystów, takich jak: Serhij Swietosławski⁹ (*Lato na Kureniwce*, il. 1), Mykoła Kuzniecowa (*Okolice Odessy*), Stepan Kolesnikow (*Wiosna. Marzec*) i inni.

Ukraińską sztukę po 1917 roku i za czasów radzieckich reprezentowały obrazy artystów, którzy celowali w gusta zarówno ówczesnych krytyków artystycznych, jak i szerokiej publiczności. Należeli do nich: Mykoła Hłuszczenko (*Jesień*), Josyp Bokszej (*Wiosna*), Ołeksij Szowkunenko (*Zima*), Galina Borodaj (*Martwa natura*), Karpo

5 ICOMOS joins forces with UNESCO and ICCROM to support Ukrainian heritage professionals, ICOMOS, 31.07.2023 [aktualizacja: 12.08.2025], <https://www.icomos.org/actua-lite/icomos-joins-forces-with-unesco-and-iccrom-to-support-ukrainian-heritage-professionals> [dostęp: 1.09.2025].

6 Г.І. Рубанова, Горлівський художній музей, „Скарби музеїв України”, Мистецтво, Київ 1987, с. 5 / G.I. Rubanova, Gorlivskij hudożnij muzej, „Skarbi muzeiv Ukraini”, Mистецтво, Kiiv 1987, s. 5.

7 Ibidem, s. 5.

8 Ibidem, s. 5–6.

9 Istnieją źródła wskazujące na polskie pochodzenie tego artysty, co zostanie szerzej omówione w książce *Sztuka nieocalona*, która ukaże się w grudniu 2026 roku.

Il. 1. Serhij Swietostawski, *Lato na Kureniwce*, 1900, olej, płótno, Muzeum Sztuki w Gortówce, fot. domena publiczna

Trochymenko (*Ranek*) i inni. Iwan Ajwazowski, wybitny malarz ormiańskiego pochodzenia (artysta urodził się w Teodozji na Krymie jako Howhannes Ajwazjan), został symbolicznie zaprezentowany poprzez obrazy *Po rozbiciu statku* i *Przystań*¹⁰.

Kolekcja malarstwa rosyjskiego do 1917 roku obejmowała twórczość artystów związanych ze stowarzyszeniem Mir iskusstwa (z ros. Мир искусства 'świat sztuki'). Muzeum posiadało prace jednego z założycieli stowarzyszenia, Konstantina Somowa (*Arlekin*, *W parku*, *Spotkanie*), a także obrazy innych członków grupy, jak Léon Bakst (*Carewna – żaba*, *Szkic garnituru*) czy Aleksandr Benois (*Uczta w czasach dżumy*).

Za perły kolekcji MSG uchodziły prace Konstantina Korowina (*Tetiana*) i Zinaidy Sieriebriakowej (*Portret Radeckiej*) – wybitnych malarzy-emigrantów, którzy po 1917 roku opuścili Rosję i osiedlili się w Paryżu¹¹.

Jak już wspomniano, dumą i wizytówką muzeum był zbiór 28 prac Nikołaja Roericha, eksponowany w specjalnie wydzielonej sali. Obejmował on między innymi cykl dzieł do kaplicy w willi w Nicei, wykonany w 1914 roku na zamówienie mecenaśa L.S. Liwszycy. W muzeum prezentowano 14 prac z tej serii, wśród których znalazły się przedstawienia figuratywne oraz motywy ornamentalne¹². Reprodukację jednej z nich zatytułowanej *Gospodarz domu* zamieszczono

w albumie Galiny Rubanowej *Muzeum Sztuki w Gortówce*¹³. Kolekcja dzieł Roericha obejmowała również malarstwo sztalugowe, grafikę oraz szkice do scenografii teatralnej. W Gortówce można było podziwiać znane obrazy artysty, takie jak: *Latający dywan*, *Pomorzenie – poranek* czy *Mogiła wikinga*.

Gdzie teraz znajdują się te wybitne dzieła? Ich los jest od czasu inwazji nieznany. Pisała o tym Iryna Rudenko w artykule *Czy z muzeum okupowanej Gortówki zniknęła największa w Ukrainie kolekcja malarstwa Roericha?*¹⁴:

Nieznany jest los malowideł od chwili, gdy miasto znalazło się pod kontrolą tzw. DRL [Donieckiej Republiki Ludowej, utworzonej w 2014 roku – przyp. aut.]. Mieszkańcy Gortówki twierdzą na portalach społecznościowych, że od dawna nie można było oglądać żadnych obrazów. Jak podaje publikacja *Vchasno*: „Roericha wywieziono już do Rosji” – tak piszą mieszkańcy miasta na grupie Typowa Gortówka.

Pracownicy muzeum śpieszą z wyjaśnieniami, twierdząc, że obrazy nadal tam są, ale zostały tymczasowo ukryte w magazynie. Ludzie jednak w to nie wierzą i są skłonni sądzić, że unikatowa kolekcja dawno temu opuściła muzeum. Piszą też, że wraz z dziełami Roericha zniknął obraz Ajwazowskiego.

¹⁰ Г.І. Рубанова / G.Ī. Rubanova, op. cit., s. 7–8.

¹¹ Ibidem.

¹² Ibidem.

¹³ Ibidem, s. 19.

¹⁴ И. Руденко, *Из музея оккупированной Гортówki исчезла самая большая в Украине коллекция картин Рериха?* / I. Rudenko, *Iz muzeá okkupirovannoj Gortówki isčezla samaá bolšaa v Ukraine kolekciá kartin Reriha*, 5.03.2016, <https://kp.ua/life/538229-yz-muzeia-okkupirovannoi-horlovky-yschezla-samaia-bolshaia-v-ukrayne-kollektsiya-kartyn-rerykha> [dostęp: 1.09.2025].

OBWODOWE MUZEUM SZTUKI W DONIECKU

Obwodowe Muzeum Sztuki w Doniecku (OMSD), jedno z największych muzeów na Donbasie, było laureatem konkursu regionalnego i zdobywcą nagrody Złoty Skif w 1999 roku¹⁵. Instytucja została założona 23 września 1939 roku jako Muzeum Sztuk Pięknych w Stalino¹⁶. Pierwsza przedwojenna kolekcja muzeum liczyła około 500 dzieł sztuki¹⁷. Wśród nich znalazły się obrazy Isaaka Brodskiego, Witolda Białynickiego-Biruli, Konstantina Bogajewskiego, Igora Grabara i innych. Placówka została zniszczona przez Niemców w czasach II wojny światowej. Jedynie w 1958 roku dział sztuki funkcjonował w ramach struktur lokalnego Muzeum Krajoznawczego im. Józefa Stalina.

Podstawą nowej kolekcji ukraińskich i rosyjskich artystów stały się zbiory Państwowego Muzeum Sztuki w Charkowie. Włączono do nich obrazy Mykoły Buraczka, Nikołaja Barsamowa, Wasilija Bakszejewa oraz Pawła Sokołowa-Skali. W 1965 roku otwarto Obwodowe Muzeum Sztuki w Doniecku¹⁸. W latach 70. i 80. jego zbiory zasilili dzieła rosyjskich malarzy, takich jak Robert Falk, Jewgienij Lanceray, Zinaida Sieriebriakowa i Walentin Sierow. Ważną część kolekcji stanowiła również grafika – około 7 tys. prac autorstwa między innymi Konstantina Trutowskiego, Petra Łewczenki, Wasilija Szuchajewa i Aleksandra Jakowlewa.

Do czasu rosyjskiej inwazji w 2014 roku zbiory muzeum liczyły około 15 tys. dzieł sztuki¹⁹. Od 1992 roku OMSD prowadziło swoją filię we wsi Prelestne w rejonie słowiańskim obwodu donieckiego – Muzeum Architektury Ludowej, Kultury Materialnej i Sztuki Dziecięcej²⁰. Instytucja była również częścią Sieci Współczesnej Sztuki Ukrainy, założonej w 1999 roku. Po zajęciu Doniecka przez wojska rosyjskie oddział Sztuki Współczesnej OMSD został zarejestrowany w Drużkiwce, a w 2021 roku przeniesiony do Kramatorska, również w obwodzie donieckim²¹.

W latach 2013–2014 ekspozyty prezentowano na sześciu ekspozycjach w ramach następujących działów:

1. Antyczna sztuka użytkowa (Grecja i Rzym, koniec VI wieku p.n.e. – IV wiek n.e.).
2. Ukraińskie i rosyjskie ikony XVII–XX wieku.
3. Ukraińska i rosyjska sztuka XVIII–XX wieku.
4. Sztuka zachodnioeuropejska XVI–XIX wieku.
5. Ukraińska sztuka i rzemiosło.
6. Sztuka ukraińska XX wieku²².

Dział sztuki ukraińskiej XVIII–XX wieku przedstawiał dzieła słynnych malarzy, których twórczość wyrażała miłość do ojczyzny i dumę z narodowej tradycji. Wśród nich znalazły się między innymi: *Jarmark w Połtawie* Serhija Wasylkowskiego, *Wieczór w Ukrainie* Konstantina Kryżyckiego, *Stara gruszka* Mykoły Buraczka, *Dom artystów* Serhija Swietosławskiego, *Ku wieczorowi* Iwana Driapczenki oraz *Iglaki w Bruchowiczach* Iwana Trusza.

Kolekcja sztuki rosyjskiej obejmowała perły rosyjskiego malarstwa: *Brzozowy las* Iwana Szyszkina, *Krajobraz z barkami* Fiodora Wasiljewa, *Portret artysty Ignatija Krackowskiego* Wasilija Surikowa (il. 2), *Portret Eleny Kazimirowni Lansere* i *Ogolona* Zinaidy Sieriebriakowej, a także prace Roberta Falka – *Dziewczyzna z papugą* oraz *Suche drzewo. Krym. Sudak*.

15 Г. Чумак (ред.), *Донецький обласний художній музей. Буклет*, Донецький обласний художній музей, Донецьк 2007, с. 2 / G. Čumak (red.), *Donec'kij oblasnij hudožnij muzej. Buklet*, Donec'kij oblasnij hudožnij muzej, Donec'k 2007, s. 2.

16 Nazwa miasta w latach 1924–1961. W ramach destalinizacji w 1961 roku miasto przemianowano na Donieck (przyp. red.); Ibidem, s. 5.

17 Г. Чумак (ред.) / G. Čumak (red.), op. cit.

18 Донецький Художественный Музей / Donec'kij Hudožestvennyj Muzej, <https://artpoisk.info/museum/doneckiy-oblastnoy-hudozhestvennyy-muzej/> [dostęp: 3.03.2025].

19 Ibidem.

20 Ibidem.

21 *Донецький обласний художній музей / Donec'kij oblasnij hudožnij muzej*, Wikipedia [jęz. ukraiński], https://uk.wikipedia.org/wiki/Донецький_обласний_художній_музей [dostęp: 5.09.2025].

22 Ibidem.

23 Г. Михальський, *Донецький художній музей, „Скарби музеїв України”*, Мистецтво, Київ 1984, с. 8 / G. Mihal'skij, *Donc'kij hudožnij muzej, „Skarbi muzeiv Ukraïni”*, Mистectvo, Kiïv 1984, s. 8.

24 Ibidem, s. 7.

25 Jest to zmniejszona, autorska powtórka obrazu *Rzymska orgia*, który znajduje się w Państwowym Muzeum Rosyjskim w Petersburgu (przyp. red.).

Il. 2. Wasilij Surikow, *Portret artysty Ignatija Kraczkowskiego*, 1884, olej, płótno, 62,7 × 50,5 cm, Obwodowe Muzeum Sztuki w Doniecku, fot. domena publiczna

26 Н. Парий, *Письма з окупированого Донбасса. Прогулка по донецкому музею*, Крым.Реалии / N. Parij, *Pis'ma z okupirovanogo Donbassa. Progulka po doneckomu muzei*, Крым.Реалии, 16.09.2016, <https://ru.krymr.com/a/27992419.html> [dostęp: 5.09.2025].

27 Н. Иванцова, *Ворошиловградський художній музей, „Скарби музеїв України”*, Мистецтво, Київ 1982, с. 5 / N. Ivancova, *Vorošilovgrad's'kij hudožnij muzej, „Skarbi muzeiv Ukraïni”*, Mистectvo, Kiïv 1982, s. 5.

28 Ibidem, s. 5.

Twórczość Iwana Ajwazowskiego reprezentowały na wystawie trzy kunsztowne mariny: *Lazurowa grota*, *Chmury nad cichym morzem* oraz *Koktebel. Pejzaż morski*²³.

Wysokim poziomem odznaczała się kolekcja sztuki XVII–XIX wieku, obejmująca dzieła artystów pochodzących z Włoch, Holandii, Francji, Niemiec, Hiszpanii, Polski, Austrii i Węgier, takich jak: Peter Pieters van Noort (*Martwa natura z rybą*), Johannes Glauber (*Krajobraz z ruinami*), Charles-Alphonse du Fresnoy (*Odpoczynek Wenus*), Jacopo Amigoni (*Portret mężczyzny w czerwieni*). W ramach niewielkiej kolekcji malarstwa z czasów monarchii austro-węgierskiej wyróżniały się *Portret Wasilija Popowa* Giovanniego Battisty Lampiego starszego oraz *Pogrzeb Eleka Szamossyego*²⁴.

Sztukę polską reprezentowały obrazy takich malarzy, jak: Jacek Malczewski (*Autoportret ze szkicem satyra*), Stanisław Żukowski (*Smutne myśli*), Józef Kraczkowski (*Kłosa*), Wilhelm Kotarbiński (*Orgia*²⁵), Jan Ciagliński (*Portret kobiety*) oraz Antoni Szymanowski (*Kwiaty i owoce*).

Losy kolekcji dzieł sztuki OMSD w czasie obecnej okupacji rosyjskiej pozostają nieznane. Muzeum praktycznie nie funkcjonuje. Natalia Parij, autorka reportażu z propagandowej, gloryfikującej więzi Donbasu z Rosją wystawy, która odbyła się w tam 2016 roku, zanotowała: „Przy wejściu do Donieckiego Muzeum Sztuki [...] stoi kobieta w kamizelce kuloodpornej. Wygląda na to, że pełni rolę ochroniarza”²⁶.

OKRĘGOWE MUZEUM SZTUKI W ŁUGAŃSKU

Kolekcja sztuki Okręgowego Muzeum Sztuki w Ługańsku (OMSŁ) zaczęła się kształtować w styczniu 1920 roku i już w 1924 roku liczyła ponad tysiąc eksponatów. Trudny okres rozpoczął się wraz z włączeniem instytucji do lokalnego Muzeum Krajoznawczego²⁷. Po wybuchu II wojny światowej zbiory muzeum nie

zostały ewakuowane, w rezultacie czego większość eksponatów zaginęła – ze starej kolekcji ocalało jedynie 20 eksponatów.

W lipcu 1944 roku lokalna administracja miasta podjęła uchwałę o ponownym utworzeniu muzeum sztuki²⁸. Trzy lata później podstawą odrodzonej kolekcji stały się dzieła przekazane przez czołowe muzea Kijowa. Muzeum Sztuki Rosyjskiej w Kijowie (obecnie: Narodowe Muzeum „Kijowska Galeria Obrazów”) ofiarowało OMSŁ szereg akwarelowych i pastelowych portretów oraz pejzaży artystów z XIX i początku XX wieku. Wśród nich znalazły się prace Jekateriny Goldinger, Władysława Izmajłowicza, Mychajła Berkosa, Bolesława Skirgiełły i Petra Łewczenki. Za najcenniejsze uchodziły wyrafinowanie akwarele *W kwiatach* Berkosa oraz *Młyn wodny* Łewczenki.

W 1949 roku muzeum otrzymało stałą siedzibę w zabytkowej kamienicy przy ulicy Poznańskiej, a w 1963 roku uruchomiono nową ekspozycję²⁹.

Do 2014 roku zbiory OMSŁ liczyły około 9 tys. dzieł sztuki ukraińskiej, rosyjskiej i zachodnioeuropejskiej. Bogactwo gatunkowe kolekcji – obejmującej malarstwo, grafikę, rzeźbę i sztukę użytkową – było efektem wieloletniej pracy badawczej i kolekcjonerskiej pracowników muzeum, a także współpracy z innymi instytucjami, prywatnymi kolekcjonerami i Związkiem Artystów Ukrainy. W dziale sztuki ukraińskiej XIX–XX wieku ekspozowano dzieła mistrzów pejzażu na poziomie europejskim, między innymi: Wołodomyra Orłowskiego (*Upalne południe w dworze południowym*), Konstantina Kryżyckiego (*Mroźny dzień*), Wiktora Zarubina (*Taniec nad Dnieprem*), Ołeksandra Muraszki (*Portret Szleifera*), Serhija Swietosławskiego (*Krowy*) i Mykoły Bodarewskiego (*Portret kobiety*, *Portret M. Tereszczenko*).

Muzeum prezentowało kolekcję ukraińskiego haftu, tkactwa, ceramiki, rzeźby w drewnie oraz malarstwa dekoracyjnego. Z Narodowego Muzeum Sztuki Ukrainy w Kijowie trafiły tu także wyroby porcelanowe z fabryki Andrieja Mikłaszewskiego, tworząc największą pod względem liczby obiektów kolekcję sztuki dekoracyjnej w zbiorach muzeum. Podstawę działu ukraińskiej sztuki ludowej stanowiły prace twórców o światowej renomie – Paraski Własenko, Dmytra Hołowki, Wasyla Swydy, Mariji Prymaczenko i Marfy Tymczenko.

Ekspozycję sztuki rosyjskiej XIX–XX wieku zdobiły obrazy takich artystów, jak Lew Lagorio, Wasilij Polenow i Nikołaj Bogdanow-Bielski. Szczególną uwagę zwracały prace Michaiła Niestierowa *Sołowki* oraz Bogdanowa-Bielskiego *Martwa natura*.

Zachodnioeuropejska sztuka XVI–XIX wieku była przedstawiona w zbiorze w sposób najpiękniejszy. Wśród obrazów włoskiego renesansu wyróżniały się: *Madonna z Chrystusem i Janem Chrzcicielem* Moretta da Brescii oraz *Portret młodzieńca w berecie* nieznanego weneckiego artysty z XVI wieku. Z kolei *Mojżesz wydobywający wodę ze skały* autorstwa anonimowego malarza niderlandzkiego należał do charakterystycznych przykładów sztuki północnego renesansu. Wieloaspektowość życia artystycznego Europy dopełniała kolekcja obrazów i rzeźb francuskich, wśród których znalazły się między innymi: *Portret kobiety* Jeana-Baptiste’a Greuze’a, *Jeździec* Horace’a Verneta, *Pejzaż morski* Eugène’a Isabeya oraz rzeźby Alberta-Ernesta Carrier-Belleuse’a – *Jesień* i *Lato*³⁰.

Sztukę polską reprezentował wspinały pejzaż Stanisława Żukowskiego *Puszcza Świsłocka. Sosny i świerki*.

Obecnie OMSŁ, podobnie jak OMSD, praktyczne nie funkcjonuje. Przyczyn jest wiele – od przedłużających się remontów po działalność Ministerstwa Kultury Federacji Rosyjskiej (MKFR), które pod pozorem „pomocy” przejmuje dzieła sztuki i wywozi je do Moskwy. Jak donosi prasa ługańska: „Dzieła sztuki z kolekcji muzeum MKFR zabiera do Moskwy – 15 dzieł sztuki pochodzących ze zbiorów Muzeum Sztuki w Ługańsku zostało przekazanych do zatwierdzenia przez MKRF w celu późniejszej konserwacji”³¹. Wśród przejętych eksponatów znalazły się między innymi: *Portret E. Grigoriewa* Abrama Archipowa, *Księżniczka Urbino* Desideria da Settignano, ikona *Ukazanie* nieznanego artysty z drugiej połowy XIX wieku oraz inne prace.

29 Ibidem, s. 5–6.

30 Ibidem, s. 7.

31 Минкультуры РФ помогает реставрировать экспонаты из Луганского художественного музея / Minkul'tury RF pomogaet restavrirovat' ekspozaty iz Lugansko gohudožestvennogo muzeja, 8.10.2024, <https://gorod-lugansk.com/2024/10/08/minkul'tury-rf-pomogaet-restavrirovat'-jekspozaty-iz-luganskogo-hudozhestvennogo-muzeja.html> [dostęp: 16.09.2025].

MUZEUM KRYMU W ANEKTOWANEJ CZĘŚCI UKRAINY

MUZEUM SZTUKI W SYMFEROPOLU

Jednym z najstarszych muzeów sztuki na Krymie jest Muzeum Sztuki w Symferopolu (MSS), otwarte w 1921 roku w zabytkowym gmachu oficerskim 51. Litewskiego Pułku. Początkowo funkcjonowało jako dział sztuki w strukturach Centralnego Muzeum Tawridy (CMT). Na pierwszym piętrze mieścił się wówczas wydział archeologii i historii kultury, a od 1922 roku drugie piętro zajmowała galeria sztuki³².

Kolekcja CMT powstawała w ramach radzieckiej polityki „nacionalizowania” majątków, pałaców i dzieł sztuki, prowadzonej w drodze pogromów i rabunków. Z wyposażenia pałaców i posiadłości rodziny Romanowów, najwyższych urzędników i wojskowych imperium, a także willi inteligencji, kupców i przemysłowców utworzono zbiory sztuki zachodnioeuropejskiej. Trafiły do nich między innymi dzieła XV-wiecznego włoskiego rzeźbiarza Andrei del Verrocchia – mistrza Leonarda da Vinci – oraz znakomitego francuskiego rzeźbiarza Jeana-Antoine’a Houdona.

Znaczną część kolekcji stanowiły obrazy takich artystów, jak Karl Briułłow, Fiodor Bruni, Iwan Ajwazowski, Isaak Lewitan, Archip Kuindży, Henryk Siemiradzki, Wilhelm Kotarbiński i inni. Zbiory zostały następnie powiększone o eksponaty przekazane przez Państwową Galerię Tretiakowską i Państwowe Muzeum Rosyjskie³³.

W 1927 roku kolekcja liczyła już 1,871 tys. eksponatów, jednak brak odpowiedniej kontroli w latach 20. i 30. doprowadził do kradzieży wielu cennych dzieł³⁴. W 1937 roku dział sztuki został wyodrębniony ze struktur CMT i uzyskał status samodzielnej instytucji muzealnej – od tego momentu mówimy o Muzeum Sztuki w Symferopolu.

Historia kolekcji MSS podczas II wojny światowej nie jest do końca znana. Istnieją dwie wersje. Według pierwszej z nich kolekcja w czasach ewakuacji uległa zniszczeniu w porcie w Kerczu podczas nalotu Luftwaffe, skutkiem czego z 2,170 tys. eksponatów pozostało tylko 27³⁵. Druga wersja podaje, że „wszystkie te eksponaty nigdy nie zostały wywiezione z Krymu”³⁶. W Niemczech utworzono służbę Hauptarbeitsgruppe Ukraine (HAG Ukraine), na której czele stanął oficer Georg Anton. Formacja ta zajmowała się wywozem dzieł sztuki do Niemiec i tak zwaną „selekcją” – wiele dzieł szkół europejskich uznano za „sztukę zdegenerowaną” i zniszczono. Gdy wojska radzieckie zbliżyły się do Symferopolu, budynek muzeum – zabytek architektury XIX wieku, był już zniszczony³⁷.

W 1947 roku MSS ponownie otwarto. Kolekcję muzealną utworzono przede wszystkim z dzieł artystów ukraińskich i krymskich, a także z dzieł przekazanych przez centralne muzea ZSRR³⁸.

Przed rosyjską inwazją zbiory muzeum liczyły około 7 tys. dzieł malarstwa, grafiki, rzeźby oraz sztuki dekoracyjnej i użytkowej. Po aneksji Krymu budynek MSS został w lutym 2024 roku zamknięty pod pretekstem remontu. W rzeczywistości rosyjscy okupanci kontynuują praktykę grabieży, znaną zarówno z czasów radzieckich, jak i z okresu okupacji niemieckiej podczas II wojny światowej. Głównym powodem zaborów dzieł sztuki są albo radzieckie „nacionalizowanie” i kradzieże, albo niemiecka „selekcja” i wywóz do Niemiec, albo rosyjski „remont” i aneksja.

32 Р. Бащенко, *Симферопольський художній музей „Скарби музеїв України”*, Мистецтво, Київ 1983, с. 4–5 / R. Bańenko, *Simferopol'skij hudożnij muzej, „Skarbi muzeiv Ukraïni”*, Mистectvo, Київ 1983, s. 4–5.

33 Ibidem, s. 4–5.

34 *Симферопольский художественный музей* / *Simferopol'skij Hudożestvennyj Muzej*, Wikipedia [jęz. rosyjski], https://ru.wikipedia.org/wiki/Симферопольский_художественный_музей [dostęp: 16.09.2025].

35 С. Павлів, *Искусствоведы анализируют коллекцию картин из немецких музеев, находящуюся в Крыму, „Новый Севастополь”* / S. Pavliv, *Iskusstvovedy analiziruiut kollekciu kartin iz nemeckih muzeev, nahodiasia v Krymu*, „Novyj Sevastopol”, 19.11.2008, https://new-sevastopol.com/news/gizn/Iskusstvovedy_analiziruyut_kollekciyu_kartin_iz_nemeckih_muzeev_nahodyaschuyusa_v_Krymu [dostęp: 16.09.2025].

36 Ibidem.

37 Ibidem.

38 Р. Бащенко / R. Bańenko, op. cit. s. 4–5.

Ekspozycja muzeum składała się z działów sztuki od XVI wieku do 1917 roku, sztuki radzieckiej i sztuki ukraińskiej. W dziale ikon XVI–XVIII wieku za perłę kolekcji sakralnej uchodziła ikona *Boże narodzenie* z XVI wieku³⁹.

Ukraiński pejzaż końca XIX i początku XX wieku reprezentowały prace Archipa Kuindzego (*Noc na Dnieprze*), Serhija Wasylkowskiego (*Ranek*), Aleksandra Orłowskiego (*Biały koń*)⁴⁰. Natomiast na tle ukraińskiego malarstwa batalistycznego wyróżniały się między innymi obrazy Mykoły Samokysza *Trójka czy Atak kirasjerów*⁴¹. W dziale grafiki zaś znalazły się prace Konstantina Bogajewskiego wykonane techniką litografii, ukazujące dawne miasta Krymu – Teodozję, Koktebel, Sudak – oraz ich zabytkową architekturę⁴². Na kolorowych litografiach Władimira Błagowieszczeńskiego przedstawiono miejsca historycznych wydarzeń na Krymie, a także niepowtarzalne piękno tamtejszego pejzażu górskiego. Z kolei akwarele Władimira Janowskiego utrwaliły architekturę i życie mieszkańców byłej stolicy Chanatu Krymskiego – Bakczysaraju. Wśród kolekcji grafiki w muzeum znajdowały się też prace wybitnego krymskiego poety i artysty Maksimiliana Wołoszyna, między innymi *Pracownia malarza*⁴³.

Zbiory malarstwa XIX i początku XX wieku w MSS obejmowały także kolekcję dzieł polskich twórców, takich jak: Józef Oleszkiewicz (*Portret Sofii S. Kisielowej, z d. Potockiej*), Józef Kraczkowski (*Migdałowiec kwitnie*) oraz Stanisław Żukowski (*Obok młyna, Rozjazd. Rozjechali się*).

Muzeum przechowywało również kolekcję obrazów z Akwizgranu (Bawaria, Niemcy)⁴⁴. Składała się ona z 87 płócien europejskich artystów – holenderskich, flamandzkich, niemieckich i weneckich z XVII–XIX wieku – a także ze starych kopii dzieł Tycjana i Antoona van Dycka pochodzących z Suermondt-Ludwig-Museum w Akwizgranie. W 1945 roku, po zakończeniu II wojny światowej, kolekcja została wywieziona do ZSRR jako „rekompensata” za dzieła zniszczone przez Niemców⁴⁵. W Niemczech uznano ją wówczas za zaginioną.

W 2007 roku, po badaniach przeprowadzonych przez dyrektora MSS, Larynę Kudriaszową, ustalono, że jedynie 67 obrazów należało pierwotnie do kolekcji Suermondt-Ludwig-Museum⁴⁶. Po 120 latach w 2025 roku kolekcja z Akwizgranu po raz drugi stała się przedmiotem grabieży – tym razem przez rosyjskich okupantów.

MUZEUM SZTUKI

IM. MICHAŁA PAWŁOWICZA KROSYCKIEGO W SEWASTOPOLU

Zbiory Muzeum Sztuki im. Michaiła Pawłowicza Kroszyckiego w Sewastopolu (MSKS) uważano za jedno z najcenniejszych i najciekawszych w Ukrainie. Instytucja została założona w listopadzie 1927 roku jako Galeria Sztuki w Sewastopolu⁴⁷. Podobnie jak w przypadku MSS, kolekcję MSKS utworzono praktycznie w całości ze „znacjonalizowanych” dóbr. Trafiły do niej obiekty zagrabione z pałaców i posiadłości na południowym wybrzeżu Krymu, między innymi z pałacu Potockich w Liwadii, pałacu carskiego w Massandrze, pałacu Haraks w Gasprze, a także z willi i majątków takich osób, jak Aleksander Witmer czy Henryk Biderman⁴⁸.

W latach 20. i 30. kolekcja galerii była systematycznie uzupełniana o dzieła sztuki z Centralnego Muzeum Tawridy i Muzeum Rumiancewa w Moskwie. Początkowo liczyła około 500 obiektów⁴⁹.

39 Ibidem, s. 5.

40 Ibidem, s. 6.

41 Ibidem, s. 7.

42 Ibidem, s. 6.

43 Ibidem.

44 Симферопольский художественный музей / Simferopol'skij Hudożestvennyj Muzej, op. cit.

45 Ibidem.

46 Ibidem.

47 Г. Лесич, Р. Попова, Севастопольский художественный музей, „Скарби музеїв України”, Мистецтво, Київ 1980, с. 5 / G. Lesyč, R. Popova, Sevastopol'skij hudożnij muzej, „Skarbi muzeiv Ukraïni”, Mistecstvo, Kiïv 1980, s. 5.

48 Ibidem, s. 5.

49 Ibidem.

50 Ibidem.

51 Ibidem.

52 Н.А. Бендюкова, Л.К. Смирнова, Севастопольский художественный музей имени М.П. Крошицкого, „Сокровища русской культуры”, Белый город, Москва 2002, с. 7 / N.A. Bendukova, L.K. Smirnova, Sevastopol'skij hudožestvennyj muzej imeni M.P. Krošickogo, „Sokroviša russkoj kul'tury”, Belyj gorod, Moskva 2002, s. 7.

53 Ibidem, s. 7.

54 Ibidem.

55 Г. Лесыч, Р. Попова / G. Lesyč, R. Popova, op. cit., s. 7.

56 Ibidem, s. 7.

57 Л.К. Смирнова (ред.), Російський та український живопис XVIII – початку XX століття: каталог колекції, Родовід, Київ 2007, с. 6 / L.K. Smirnova (red.), Rosijs'kij ta ukraїns'kij živopis XVIII – počatku XX stolittá: katalog kolekції, Rodovid, Kiїв 2007, s. 6.

Siedziba galerii znajdowała się (do 2014 roku) w centrum miasta, w jednym z najpiękniejszych zabytkowych budynków Sewastopolu, wzniesionym pod koniec XIX wieku. Gmach został poważnie uszkodzony podczas II wojny światowej, a następnie starannie odrestaurowany w połowie lat 50⁵⁰. Przed wybuchem II wojny światowej zbiory instytucji liczyły już 2,5 tys. dzieł malarstwa, grafiki oraz sztuki dekoracyjnej i użytkowej⁵¹. W czasie obrony Sewastopola dyrektor galerii, Michaił Kroszycki, zdołał wywieźć około tysiąca najcenniejszych eksponatów. Dzięki jego bohaterstwu i determinacji dzieła te odbyły długą drogę przez Kaukaz i Azję Środkową aż do Tomska na Syberii. W 1945 roku bezcenne obiekty powróciły na Krym i trafiły do Centralnego Muzeum Tawridy w Symferopolu⁵².

5 listopada 1956 roku Galeria Sztuki w Sewastopolu wznowiła działalność. W 1965 roku instytucję przemianowano na Muzeum Sztuki w Sewastopolu, a w 1991 roku nadano jej imię Michaiła Pawłowicza Kroszyckiego, dyrektora w latach 1939–1958, który odegrał kluczową rolę podczas ratowania zbiorów w czasie II wojny światowej⁵³.

W drugiej połowie XX wieku kolekcja muzeum powiększyła się o ponad 4 tys. eksponatów, głównie dzieł ukraińskich artystów wielu pokoleń, reprezentujących różnorodne gatunki i style sztuki narodowej. Obszerne zbiory uwzględniały także twórczość artystów krymskich, w tym z Sewastopola⁵⁴.

Pod koniec XX i na początku XXI wieku muzeum dysponowało już ponad 10 tys. eksponatów o unikatowej wartości artystycznej. Wśród nich znajdowały się między innymi zabytki włoskiego renesansu, płótna ze „złotego wieku” malarstwa holenderskiego i flamandzkiego, a także obrazy francuskich mistrzów XVII–XVIII wieku. Ekspozycję uzupełniały rzeźby w brązie, porcelana miśnieńska oraz dzieła sztuki dekoracyjnej i użytkowej⁵⁵.

Dział sztuki rosyjskiej od XVIII wieku do pierwszej połowy XIX wieku reprezentowały takie dzieła, jak portrety autorstwa Wasilija Tropinina (*Portret żony kupca Kisiliowa*, *Portret księcia Golicyna*) oraz pejzaże znanych marynistów tego czasu: Maksima Worobjowa (*Widok na Bosfor*), Lwa Lagoria (*Brzeg morza*), Aleksieja Bogolubowa (*Wieczór na brzegu*. *Peterhof*).

Dział sztuki drugiej połowy XIX wieku ukazywał bogactwo malarstwa tej epoki. Prezentowano tu unikatowe dzieła artystów ukraińskich – Archipa Kuindzego (*Noc na Dnieprze*. *Etiuda*), Petra Łewczenki (*Wioska Paszczenka*) – oraz rosyjskich: Iwana Szyszkina (*Sosna*), Iwana Kramskiego (*Portret dziewczynki*, *Dama z książką*), Iwana Ajwazowskiego (*Zachód słońca nad morzem*, *Konstantynopol przy księżycu*)⁵⁶.

Kolekcja sztuki ukraińskiej i rosyjskiej końca XIX i początku XX wieku powstała w dużej mierze z prywatnych zbiorów Isadżana Isadżanowa, Arkadija Rumanowa i innych kolekcjonerów. Jej ozdobą były dzieła Wasilija Wereszczagina (*Japonka*), Wasilija Polenowa (*Klasztor obok rzeki*), Ilji Repina (*Portret Iwana Turgieniewa*), Konstantina Korowina (*Astry i pomidory*), Konstantina Bogajewskiego (*Południowy kraj*, *Ostatnie promienie*), Konstantina Juona (*Wnętrze*), Luigiego (Ludwiga Osipowicza) Premazziego (*Urwisko*. *Uspeński skit*), Aleksandra Benoisa (*Dawny pałac*), Jurija Szpażyńskiego (*Kamienie na brzegu morza*) czy Igora Grabara (*Jutro zimą*)⁵⁷.

W 1972 roku z Argentyny z prywatnej kolekcji Jewgienii Iwanowny Korsakowej muzeum otrzymało obraz Korowina *Sewastopol*. *Rybacka*

zatoka. Dumą działu sztuki lat 20. i 30. były natomiast dzieła Roberta Falka, Aleksandra Kuprina i Ilji Maszkowa, przekazane bezpośrednio przez rodziny artystów⁵⁸.

Dział kolekcji zachodnioeuropejskiej obejmował unikatowe dzieła renesansu i baroku włoskiego. Znajdowały się tam obrazy Jacopa Bassana (*Objawienie się anioła pasterzom*), Francesca Morosiniego (*Martwa natura z owocami i kaczką*) oraz Tommasa Saliniego (*Pastuszek grający z myszą i kotem*). Szkoły malarskie Holandii i Flandrii reprezentowały między innymi prace Fransa Snydersa (*Na brzegu. Ryby*), Adama Fransa van der Meulena (*Królewski orszak*) i innych. Spośród dzieł artystów francuskich XVIII wieku wyróżniały się obraz Nicolasa de Courteille'a *Wenera i Amor* oraz rzeźba-kopia kompozycji Jeana-Antoine'a Houdona *Volter w fotelu* (odlew autorski)⁵⁹.

W MSKS znajdowała się również cenna kolekcja sztuki polskiej, w skład której wchodziły dzieła malarzy końca XIX i początku XX wieku. Były to prace Henryka Siemiradzkiego (*Powrót syna marnotrawnego*), Stanisława Żukowskiego (*Zima, W starym domu. Wnętrze*), Eugeniusza Bukowieckiego (*W parku*), Jana Ciaglińskiego (*Portret kobiety*) oraz Józefa Kraczkowskiego (*Pejzaż, Pałac w Massandrze*).

Po aneksji miast ukraińskich rosyjscy okupanci zaczęli stosować praktykę zamykania muzeów „na remont”, mającą w założeniu nadawać szlachetną wymowę ich działaniom, a w istocie będącą przykrywką dla systematycznego rabunku dzieł sztuki i dóbr kultury. I tak od 1 czerwca 2018 roku MSKS zostało zamknięte „w związku z rozpoczęciem prac remontowo-restauracyjnych”⁶⁰. Do 2023 roku remontu nie ukończono. W czerwcu 2023 roku w „Sevastopolskaya Gazeta” ukazał się artykuł Jewgienii Szczerbakowej, w którym autorka relacjonowała: „Pierwsza wystawa została otwarta w odrestaurowanym budynku Muzeum Sztuki im. Michaiła Pawłowicza Kroszyckiego w Sewastopolu w dniu 240. rocznicy założenia miasta”⁶¹. Odrestaurowana placówka stoi opustoszała – jedno z najistotniejszych muzeów Ukrainy przestało istnieć. W jednej sali na 25 sztalugach została za to wystawiona nowa, propagandowa ekspozycja. Cytowana w artykule kuratorka, Tatiana Sajguszina, tłumaczyła: „Staraliśmy się przedstawić Sewastopol we wszystkich jego wcieleniach: jako stolicę patriotyzmu, miasto sakralne, jako bazę marynarki wojennej”⁶². Dalszy komentarz nie jest potrzebny.

GALERIA OBRAZÓW

IM. IWANA KONSTANTINOWICZA AJWAZOWSKIEGO W TEODOZJI

Galeria Obrazów im. Iwana Konstantinowicza Ajwazowskiego w Teodozji (GOAT) to unikatowe muzeum, w całości poświęcone twórczości tego wybitnego marynisty. Placówka obejmuje dwa budynki – dom samego artysty, w którym mieści się stała ekspozycja jego obrazów i magazyny muzeum, oraz dom jego siostry, Jekateriny Konstantinowny Mazirowej, przeznaczony na cele wystawiennicze, naukowe i administracyjne⁶³. Wyjątkowość GOAT polega na tym, że jest to jedno z największych na świecie muzeów sztuki marynistycznej, a zarazem dom pamięci samego Ajwazowskiego.

Galeria została otwarta dla publiczności w 1845 roku. Początkowo kolekcja liczyła 49 obrazów powstałych w rezydencji artysty, którą odbudował na nabrzeżu Teodozji. W 1880 roku powstał dodatkowy budynek z salą wystawową⁶⁴. Po śmierci Ajwazowskiego w 1900 roku

58 Ibidem, s. 6–7.

59 Г. Лесыч, Р. Попова / G. Lesyč, R. Popova, op. cit., s. 6.

60 Е. Щербакowa, В обновленном музее Крошского – первая выставка, „Севастопольская газета” / E. Serbakova, V obnovlennom muzee Kroshskogo – pervaja vystavka, „Sevastopolskaya Gazeta”, 14.06.2023, <https://sevastopol.press/2023/06/14/v-obnovlennom-muzee-kroshitskogo-pervaya-vystavka> [dostęp: 4.09.2025].

61 Ibidem.

62 Ibidem.

63 Ibidem.

64 Ibidem.

65 С. Полун, Феодосийская картинная галерея им. И.К. Айвазовского. Альбом, Мистецтво, Київ 1981, с. 5 / S. Polun, Feodosijskaá kartinnaá galereá im. I.K. Ajvazovskogo. Albom, Mistectvo, Kiïv 1981, s. 5.

66 А. Бобков. Красный террор в Крыму. 1920–1921 годы / А. Бобков. Krasnyj terror v Krymu. 1920–1921 gody, <http://www.rovs.atropos.spb.ru/index.php?view=publication&mode=text&id=277> [dostęp: 1.09.2025].

67 С. Полун / S. Polun, op. cit., s. 5.

68 Ibidem.

69 І. Погребецька, С. Полун, Феодосийская картинная галерея им. И.К. Айвазовского: Путеводитель, Таврія, Симферополь 1980, с. 17 / І. Pogrebec'ka, S. Polun, Feodosijskaá kartinnaá galereá im. I.K. Ajvazovskogo: Putevoditel', Tavriá, Simferopol' 1980, s. 17.

70 Ibidem, s. 19.

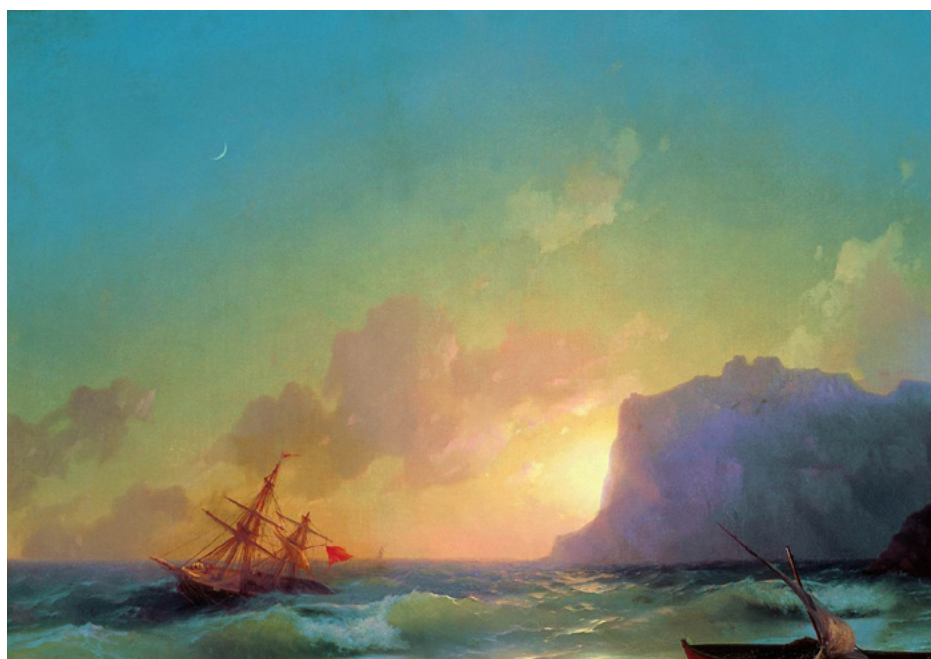
71 Ibidem, s. 20.

galeria – zgodnie z jego testamentem – została przekazana na własność miastu Teodozji⁶⁵.

W czasie „czerwonego terrorku” na Krymie w 1920 roku w budynkach galerii mieściły się oddziały CzeKa, Armii Czerwonej i Floty Czerwonej Marynarki Wojennej. Ich obecność doprowadziła do zniszczenia wielu obrazów⁶⁶. W 1921 roku galerię znacjonalizowano, a rok później przeprowadzono remont⁶⁷. 17 grudnia 1922 roku, po raz pierwszy od ośmiu lat, GOAT – już jako muzeum państwowe – ponownie otworzyło swoje sale dla zwiedzających⁶⁸. W 1923 roku dyrektorem galerii został Mykoła Barsamow, a w 1930 roku przed budynkiem wzniesiono pomnik Ajwazowskiego autorstwa Ilji Ginzburga⁶⁹. Dzięki bohaterskim staraniom Barsamowa i jego żony Sofii w czasie II wojny światowej kolekcja muzealna została ewakuowana do Erywania, a w listopadzie 1944 roku wróciła do Teodozji⁷⁰. W trakcie jej ewakuacji nie odnotowano żadnych strat!

Budynki galerii w czasie niemieckiej okupacji zostały poważnie uszkodzone. Do 1946 roku trwały prace remontowe i konserwacyjne. W maju tego samego roku galeria wznowiła działalność i udostępniła swoje zbiory zwiedzającym⁷¹.

Przed inwazją rosyjską kolekcja GOAT liczyła 13 tys. eksponatów – unikatowych dzieł malarstwa marynistycznego, grafiki oraz sztuki de-

II. 3. Iwan Ajwazowski, *Morze. Koktebel*, 1853, olej, płótno, 82 × 118 cm, Galeria Obrazów im. Iwana Konstantinowicza Ajwazowskiego w Teodozji, fot. domena publiczna

72 Феодосийская картинная галерея имени И.К. Айвазовского / Feodosijskaá kartinnaá galereá imeni I.K. Ajvazovskogo, Wikipedia [jęz. rosyjski], https://ru.wikipedia.org/Феодосийская_картинная_галерея_имени_И._К._Айвазовского [dostęp: 16.09.2025].

73 Ibidem.

74 С. Полун / S. Polun, op. cit., s. 7.

koracyjnej i użytkowej⁷². Podstawę zbiorów w głównym budynku stanowiły obrazy i grafiki Ajwazowskiego – łącznie 417 prac, co czyni tę kolekcję największym na świecie zbiorem jego dzieł⁷³. Wśród nich znajdowały się takie malowidła, jak *Morze. Koktebel* (il. 3), *Wyspa Iskja*, *Włoski pejzaż*, *Wieczór*, *Dawna Teodozja*, *Noc księżycowa na morzu*, *Wodospad Niagara* i wiele innych⁷⁴. W drugim budynku galerii prezentowano obrazy Ajwazowskiego o tematyce mitologicznej i biblijnej, jak *Przejście Żydów przez Morze Czerwone* oraz *Wędrowka Posejdona po morzu*. Zbiory obejmowały również autoportrety i portrety pędzla artysty,

w tym misternie namalowany portret jego żony, Anny Burnazian⁷⁵. Ekspozycję uzupełniały płótna uczniów Ajwazowskiego, ukazujące kolejne etapy rozwoju pejzażu marynistycznego. Były to między innymi *Teodozja, Jatta, Simeiz. Wybrzeże morskie* Aleksieja Fessiera oraz *Pejzaż morski. Aluszt* Lwa Lagoria⁷⁶.

Po tym, jak Ukraina oddała Rosji Krym bez walki, wszystkie instytucje kultury na Krymie znalazły się na anektowanym terytorium. Bohaterskiego czynu Mykoły Barsamowa i jego żony Sofii nikt nie powtórzył.

MUZEA W ANEKTOWANEJ CZĘŚCI POŁUDNIOWEJ UKRAINY

MUZEUM SZTUKI

IM. OŁEKSIJA OŁEKSIJOWYCZA SZOWKUNENKI W CHERSONIU

Muzeum Sztuki w Chersoniu (MSSCh) zostało otwarte 27 maja 1978 roku w 200. rocznicę założenia miasta⁷⁷. W marcu 1981 roku nadano mu imię ukraińskiego artysty prof. Ołeksija Ołeksijowycza Szowkunienki⁷⁸. Muzeum mieści się w dawnym budynku ratusza, zabytku architektury modernistycznej z początku XX wieku.

Idea utworzenia muzeum sztuki w Chersoniu pojawiła się już na przełomie XIX i XX wieku. W 1890 roku Wiktor Hoszkiewicz, archeolog i osoba publiczna, założył w mieście muzeum archeologiczne. Do 1909 roku jego zbiory obejmowały bogatą kolekcję zabytków archeologicznych, numizmatów, a także obrazów i ikon⁷⁹. W 1912 roku – z inicjatywy patrona muzeum, księcia Nikołaja Antonowicza Giedroycia – na parterze ratusza otwarto muzeum sztuk pięknych. Dzięki jego staraniom placówka pozyskała kolekcję malarstwa, rzeźby, porcelany i rycin⁸⁰. Na przełomie 1922/1923 roku instytucję tę połączono z muzeum historyczno-archeologicznym⁸¹.

Przed II wojną światową zbiory liczyły około 700 eksponatów, głównie obrazów ukraińskich i rosyjskich malarzy XIX i początku XX wieku. Do najcenniejszych należały prace takich autorów, jak: Iwan Ajwazowski, Aleksiej Bogolubow, Wasilij Polenow, Dawid Burliuk, Mykoła Pymonenko, Kyriak Kostandi, Karl Lemoch czy Konstantin Wiesziłow. Kolekcję uzupełniały dzieła rzeźbiarzy: Ilji Ginzburga, Borisa Edwardsa i innych⁸². W czasie okupacji niemieckiej większość muzealnych kosztowności, w tym kolekcję dzieł sztuki, wywieziono z Chersonia do Niemiec i Rumunii⁸³.

Miasto zostało wyzwolone w 1944 roku, a muzeum historyczno-archeologiczne wkrótce wznowiło działalność. W 1976 roku Chersoń otrzymał cenny spadek – kolekcję Marii Iwanowny Kornilowskiej⁸⁴. Jej zbiór obejmował 500 dzieł sztuki oraz unikalny księgozbiór⁸⁵. W kolekcji znajdowały się między innymi obrazy: Iwana Ajwazowskiego (*Burza uspokaja się*), Nikołaja Bogdanowa-Bielskiego (*Portret śpiewaczki Medei Figner*), Witolda Białynickiego-Biruli (*Księżycowa noc na wsi*), Konstantina Kryżyckiego (*Droga*) oraz Rufina Sudkowskiego (*Burza na morzu*). Zbiory wzbogaciły także dzieła wybitnych rzeźbiarzy Europy i Rosji. Wśród nich znalazły się prace Johanna Heinricha von Danneckera (*Popiersie Friedricha Schillera*), Jeana-Antoine’a Houdona (*Głowa. Wólter*), Marka Antokolskiego (*Mefistofeles*) oraz Piotra Klodta (*Statuetka. Koń pije wodę*)⁸⁶.

W 1981 roku Ołeksandra Wasyliwna Szowkunenko, żona artysty, zgodnie z jego wolą przekazała MSSCh ponad 100 dzieł swojego męża⁸⁷.

75 Ibidem, s. 7–8.

76 Ibidem, s. 6.

77 Л. Корсакова, Херсонський художній музей, „Скарби музеїв України”, Мистецтво, Київ 1987, с. 5 / L. Korsakova, *Hersons'kij hudożnij muzej*, „Skarbi muzeiv Ukraïni”, Místectvo, Kiïv 1987, s. 5.

78 Ibidem.

79 Ibidem.

80 Ibidem.

81 Музей після 1917 року, Комунальний заклад «Херсонський обласний художній музей ім. О.О.Шовкуненка» Херсонської обласної ради / *Muzej pislá 1917 roku, Komunal'nij zaklad «Hersons'kij oblasnij hudożnij muzej im. O.O.Sovkunenka» Hersons'koï oblasnoï rad*, <https://artmuseum-ks.ua/muz1917> [dostęp: 4.09.2025].

82 Ibidem.

83 Ibidem.

84 Н.А. Кольцова, Л.М. Вольштейн, В.М. Новик (ред.), *Коллекция М. И. Корниловской у зібранні Херсонського художнього музею ім. О. О. Шовкуненка. Каталог*, Сіріус, Херсон 2003, с. 11 / N.A. Kol'cova, L.M. Vol'stejn, V.M. Novik (red.), *Kolekciá M. Ī. Kornilovs'koï u zibranni Hersons'kogo hudożnogo muzeu im. O. O. Šovkunenka. Katalog*, Sírîus, Herson 2003, s. 11.

85 *Коллекция М.И. Корниловской*, Комунальний заклад «Херсонський обласний художній музей ім. О.О.Шовкуненка» Херсонської обласної ради / *Kolekciá M. Ī. Kornilovs'koï, Komunal'nij zaklad «Hersons'kij oblasnij hudożnij muzej im. O.O.Sovkunenka» Hersons'koï oblasnoï rad*, <https://artmuseum-ks.ua/kornilovsk> [dostęp: 4.09.2025].

86 Н.А. Кольцова, Л.М. Вольштейн, В.М. Новик (ред.) / N.A. Kol'cova, L.M. Vol'stejn, V.M. Novik (red.), op. cit., s. 11.

87 30 кроків на шляху досконалості, Комунaльний заклад «Херсонський обласний художній музей ім. О.О. Шовкуненка» Херсонської обласної ради / 30 krokiv na shlahu doskonalosti, Komunal'nij zaklad «Hersonskij oblasnij hudozhnij muzej im. O.O. Šovkunenka» Hersons'koї oblasnoї rad, <https://artmuseum.ks.ua/30krokiv> [dostęp: 4.09.2025].

88 Ibidem.

89 Л. Корсакова / L. Korsakova, op. cit., s. 7.

90 Ibidem, s. 10–11.

91 Комунaльний заклад «Херсонський обласний художній музей ім. О.О. Шовкуненка» Херсонської обласної ради / Komunal'nij zaklad «Hersons'kij oblasnij hudozhnij muzej im. O.O. Šovkunenka» Hersons'koї oblasnoї rad, <https://artmuseum.ks.ua> [dostęp: 4.09.2025].

Według stanu na 2022 rok, tuż przed rosyjską inwazją, zbiory muzeum liczyły ponad 14 tys. dzieł sztuki i należały do najciekawszych kolekcji muzealnych w Ukrainie⁸⁸. Stała ekspozycja prezentowana była w dwunastu salach i obejmowała⁸⁹:

- malarstwo ikonowe z XVII – początku XX wieku – wśród eksponatów szczególnie wyróżniały się ikony z ikonostasu nieistniejącej już cerkwi Świętej Katarzyny w Chersoniu, autorstwa Michała Szybanowa. Były to między innymi prace *Jan Bogosław*, *Apostoł Piotr* i *Apostoł Paweł*;
- sztukę rosyjską XVIII i pierwszej połowy XIX wieku – z najcenniejszymi obrazami, takimi jak *Przy kominku* Iwana Kramskiego czy *Zachód słońca* Aleksieja Sawrasowa;
- sztukę ukraińską i rosyjską drugiej połowy XIX i początku XX wieku – reprezentowaną przez obrazy i rzeźby, jak *Bajka* Mychajła Żuka, *Pejzaż z młynem* Petra Łewczenki, *Martwa natura z błękitnym dzbanem* Ołeksija Szowkunenki, *Idzie burza* Iwana Ajwazowskiego, *Wolchowa pogańska* Michajła Wrubla, *Faeton w Sewastopolu* Konstantina Korowina i wiele innych;
- dział zachodnioeuropejskiego malarstwa i rzeźby⁹⁰.

Jak podaje strona główna muzeum⁹¹:

Od 31 października do 4 listopada 2022 roku Muzeum Sztuki w Chersoniu było plądrowane przez rosyjskich okupantów. Spośród prawie 14 tys. dzieł sztuki, jakie znajdowały się w zbiorach muzeum przed inwazją, skradziono ponad 10 tys. najcenniejszych eksponatów. Również ze 156 dzieł wybitnego ukraińskiego malarza Ołeksija Szowkunenki ukradziono 147 prac. Grabieże, zamaskowane jako rzeżkoma „ewakuacja”, odbywały się pod hasłem ochrony wartości kulturowych. [...] Ładunek wysłano na Krym, a dzieła trafiły do Centralnego Muzeum Tawridy w Symferopolu.

Nie wiadomo, gdzie obecnie znajduje się kolekcja MSSCh.

MUZEUM SZTUKI IM. ISAAKA IZRAILEWICZA BRODSKIEGO W BERDIAŃSKU

92 С. Воробйова, О. Коломієць, *Бердянський художній музей ім. І. І. Бродського*, «Скарби музеїв України», Мистецтво, Київ 1985, с. 5 / S. Vorobjova, O. Kolomić, *Berdans'kij hudozhnij muzej im. I. I. Brod's'kogo*, «Skarbi muzeїв Ukraini», Mистецтво, Київ 1985, s. 5.

93 М. Бучакійська (ред.), *Художні процеси в українському та польському мистецтві XIX–XX століть. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, б. в., Мелітополь 2020, с. 3 / M. Bućakij's'ka (red.), *Hudožni procesi v ukraїn's'komu ta pol's'komu mistectvi XIX–XX stolit'. Materiali mižnarodnoї naukovopraktičnoї konferencії*, б. в., Melitopol' 2020, s. 3.

94 С. Воробйова, О. Коломієць / S. Vorobjova, O. Kolomić, op. cit., s. 5.

95 М. Бучакійська (ред.) / M. Bućakij's'ka (red.), op. cit., s. 3.

Muzeum sztuki w Berdiańsku (MSBB) zostało założone w 1930 roku⁹². Patronem instytucji został pochodzący z okolic Berdiańska artysta i wysokiej rangi działacz w kulturze radzieckiej – Isaak Izrailewicz Brodski. Powstanie muzeum było możliwe dzięki jego mecenatowi. Jesienią 1930 roku sprowadził on do rodzinnego miasta i przekazał mu 230 dzieł malarstwa, rzeźby i grafiki⁹³. W czasie II wojny światowej Berdiańsk znalazł się pod okupacją niemiecką. Kolekcję muzeum ewakuowano do Stalingradu, jednak w wyniku ataku niemieckiego większa część eksponatów zaginęła⁹⁴.

W latach 50. zbiory zaczęły się ponownie powiększać. W 2007 roku muzeum otrzymało nową siedzibę przy ul. Centralnej 29. Przed rosyjską inwazją w jego kolekcji znajdowało się ponad 7 tys. dzieł sztuki, obejmujących malarstwo XIX i XX wieku, rzeźbę oraz sztukę dekoracyjną i użytkową⁹⁵. Ukraińskie malarstwo XIX wieku reprezentowały unikatowe obrazy, między innymi Konstantina Kryżyckiego (*Wzgórze, Pola, Ukraina*) i Mychajła Berkosa (*Wycinka lasu*). W dziale sztuki rosyjskiej XIX i początku XX wieku znalazły się prace wybitnych artystów

Il. 4. Stanisław Żukowski, *Jesień*, niedatowany, olej, płótno, na kartonie, 66 × 84 cm, Muzeum Sztuki im. Isaaka Izrailewicza Brodskiego w Berdiańsku, fot. MSBB

tej epoki, takich jak: Lew Lagorio (*Noc nad morzem*), Boris Kustodijew (*Karuzela*), Isaak Brodski (*Zima*, *Osiół na wyspie Kapri*) czy Walentin Sierow (*Akt męski z czerwoną draperią*)⁹⁶.

MSBB wyróżniało się także jedną z największych na południu Ukrainy kolekcji obrazów wybitnego polskiego pejzażysty Stanisława Żukowskiego. Są to perły malarstwa polskiego: *Pejzaż z cerkwią*, *Maj*, *Jesień* (il. 4), *Wczesne przymrozki*⁹⁷.

Po inwazji rosyjskiej z kolekcji muzealnej znikło dwanaście najcenniejszych obrazów. Rosyjski kanał telewizyjny oraz serwis informacyjny Ren TV opublikował artykuł, w którym stwierdzono, że: „Arcydzieła Kuindźego, Sierowa i Ajwazowskiego wyparowały z muzeum w Berdiańsku. Zostało ono zdewastowane przez byłych pracowników”⁹⁸. Reakcja strony rosyjskiej jest osobliwa – winą za zniknięcie dzieł obarczono „byłych pracowników”, sugerując, że są odpowiedzialni za ukrywanie obrazów, a nawet za udział w ich kradzieży:

Zdecydowana większość najcenniejszych eksponatów zniknęła. [...] Były tu obrazy Sierowa, Kuindźego, Wierieszczagina, a nawet samego Isaaka Brodskiego. [...] Muzeum nie zostało splądrowane. Zamki nie zostały wyłamanie, kraty i okna są na swoim miejscu. Dzieła sztuki

96 С. Каракаш, Бердянский художественный музей им. И. И. Бродского: Путеводитель, Мистецтво, Киев 1973, с. 8–15 / S. Karakaś, Berdąns'kij hudożestvennyj muzej im. I. I. Brod's'kogo: Putevoditel', Miste'ctvo, Kiev 1973, s. 8–15.

97 С. Воробйова, О. Коломїєць / S. Vorobjova, O. Kolomiić', op. cit., s. 5.

98 Серова и Айвазовского таинственно исчезли из музея в Бердянске / Serova i Ajvazovskogo tajnstvenno ischezli iz muzeja v Berdianske, REN TV, 14.07.2022, <https://static.ren.tv/longread/1000252-shedevry-serova-i-ajvazovskogo-tajnstvenno-ischezli-iz-muzeia-v-berdianske> [dostęp: 16.09.2025].

99 Ibidem.

100 В. Петрашик, *Мистецтво періоду війни: втрати і здобутки*, „Образотворче мистецтво”, № 1–2, 2023, с. 2–3 / V. Petrašik, *Mistectvo periodu vijni: vtrati i zdobutki*, „Obrazotvorčє mistectvo”, № 1–2, 2023, s. 2–3.

dr Iryna Syzonenko – historyczka sztuki, malarka. Absolwentka Narodowej Akademii Sztuk Pięknych i Architektury w Kijowie. Do 2018 roku pełniła obowiązki dyrektorki Centrum Ukraińsko-Polskiego Uniwersytetu Ceł i Finansów w Dnieprze. Autorka 26 wystaw indywidualnych (Ukraina, Polska, ZEA), uczestniczka 16 zbiorowych (Ukraina, Polska, Stany Zjednoczone). Opublikowała ponad 30 tekstów naukowych w Kanadzie, Polsce, Ukrainie i na Węgrzech. Autorka książek *Siła napędowa postępu industrialnego. Szkice z historii kolonii polskiej na Katerynosławszczyźnie, koniec XIX-początek XX wieku* (2018; wspólnie z A. Zadoją), *Malarz i czas, Stanisław Żukowski* (2019); *Stanisław Żukowski (1875–1944). Czas prawdy* (2023). W 2023 roku obroniła doktorat z nauk o sztuce na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Jana Pawła II i uzyskała obywatelstwo polskie.

zostały najwyraźniej wywiezione przez pracowników, którzy pracowali tu za czasów władz w Kijowie. I, niczym piraci, ukryli oni obrazy w jakimś schowku⁹⁹.

Możliwe, że pracownicy MSBB zrobili, co mogli w tych okropnych warunkach.

STREFA MORALNA

Doświadczenie pokazuje, że historia niczego nie uczy. Ukraińskie instytucje i media uważają, że za pośrednictwem europejskich i światowych sądów można zwrócić Ukrainie zagrabione kolekcje muzealne i pociągnąć do odpowiedzialności państwo rosyjskie. Jak pisze Wołodmyr Petraszyk w artykule *Sztuka okresu wojny: straty i zyski*: „[...] nasze państwo z pewnością pozwie i upomni się o tymczasowo utracone dobra kultury i sztuki za pośrednictwem międzynarodowych organizacji praw człowieka”¹⁰⁰.

Nawet w czasach „jednego ZSRR” ukraińskim muzeom nie oddano z muzeów Moskwy i Petersburga znacznej liczby mozaik, ikon, obrazów, rzeźb – podobnie zresztą jak innym państwom nie zwrócono ich zagrabionych dóbr kultury. Nie istnieją sprawne mechanizmy egzekwowania orzeczeń europejskich sądów ani stosowania odpowiednich przepisów prawa. Brzmi to przerażająco w naszym świecie, i to w XXI wieku. Czy potrzebujemy takiego realistycznego myślenia – i co można zrobić w tej sytuacji? Jest wiele znaków zapytania. Ale walczyć o to możemy, a wręcz musimy.

Bibliografia

ICOMOS joins forces with UNESCO and ICCROM to support Ukrainian heritage professionals, ICOMOS, 31.07.2023 [aktualizacja: 12.08.2025], <https://www.icomos.org/actualite/icomos-joins-forces-with-unesco-and-iccrom-to-support-ukrainian-heritage-professionals> [dostęp: 1.09.2025].

30 кроків на шляху досконалості, Комунальний заклад «Херсонський обласний художній музей ім. О.О.Шовкуненка» Херсонської обласної ради / 30 krokiv na šláhu doskonalosti, Komunal'nij zaklad «Hersons'kij oblasnij hudožnij muzej im. O.O.Šovkunena» Hersons'koj oblasnoj rad, <https://artmuseum.ks.ua/30krokiv> [dostęp: 4.09.2025].

А. Бобков. Красный террор в Крыму. 1920–1921 годы / A. Bobkov. Krasnyj terror v Krymu. 1920–1921 gody, <http://www.rovs.atgropos.spb.ru/index.php?view=publication&mode=text&id=277> [dostęp: 1.09.2025].

Бащенко Р., Сімферопольський художній музей „Скарби музеїв України”, Мистецтво, Київ 1983 / Bašenko R., *Simferopol's'kij hudožnij muzej*, „Skarbi muzeiv Ukraïni”, Mistectvo, Kiïv 1983.

Бендюкова Н.А., Смирнова Л.К., Севастопольский художественный музей имени М.П. Крошницкого, „Сокровища русской культуры”, Белый город, Москва 2002 / Bendükova N.A., Smirnova L.K., *Sevastopol'skij hudožestvennyj muzej imeni M.P. Krošnickogo*, „Sokroviša russkoj kul'tury”, Belyj gorod, Moskva 2002.

Бучакчійська М. (ред.), Художні процеси в українському та польському мистецтві XIX–XX століть. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, б. в., Мелітополь 2020 / Bučakčij's'ka M. (red.), *Hudožni procesi v Ukraïns'komu ta pol's'komu mistectvi XIX–XX stolit'*. Materiali mižnarodnoj naukovno-praktičnoj konferenciji, b.w., Melitopol' 2020.

Воробйова С., Коломієць О., Бердянський художній музей ім. І. І. Бродського, „Скарби музеїв України”, Мистецтво, Київ 1985 / Vorobjova S., Kolomičec' O., *Berdans'kij hudožnij muzej im. I. I. Brod's'kogo*, „Skarbi muzeiv Ukraïni”, Mistectvo, Kiïv 1985.

Донецкий Художественный Музей / Doneckij Hudožestvennyj Muzej, <https://artpoisk.info/museum/doneckiy-oblastnoy-hudozhestvennyy-muzej/> [dostęp: 3.03.2025].

Донецкий обласний художній музей / Donec'kij oblasnij hudožnij muzej, Wikipedia [jęz. ukraiński], https://uk.wikipedia.org/wiki/Донецкий_обласний_художній_музей [dostęp: 5.09.2025].

Іванцова Н., Ворошиловградський художній музей, „Скарби музеїв України”, Мистецтво, Київ 1982 / Ivancova N., *Vorošilovgrad's'kij hudožnij muzej*, „Skarbi muzeiv Ukraïni”, Mistectvo, Kiïv 1982.

Каракаш С., Бердянский художественный музей им. И. И. Бродского: Путеводитель, Мистецтво, Киев 1973 / Karakaš S., Berdanskij hudožestvennyj muzej im. I. I. Brodskogo: Putevoditel', Misticтво, Kiev 1973.

Колекція М.І. Корніловської, Комунальний заклад «Херсонський обласний художній музей ім. О.О.Шовкуненка» Херсонської обласної ради / Kolekciā M. Ī. Kornilovs'koī, Komunal'nij zaklad «Hersons'kij oblasnij hudožnij muzej im. O.O. Šovkunenka» Hersons'koī oblasnoī rad, <https://artmuseum.ks.ua/kornilovsk> [dostep: 4.09.2025].

Кольцова Н.А., Вольштейн Л.М., Новік В.М. (ред.), Колекція М. І. Корніловської у зібранні Херсонського художнього музею ім. О. О. Шовкуненка. Каталог, Сіріус, Херсон 2003 / Kol'cova N.A., Vol'stejn L.M., Novik V.M. (red.), Kolekciā M. Ī. Kornilovs'koī u zibrannī Hersons'kogo hudožn'ogo muzei im. O.O. Šovkunenka. Katalog, Sirius, Herson 2003.

Комунальний заклад «Херсонський обласний художній музей ім. О.О.Шовкуненка» Херсонської обласної ради / Komunal'nij zaklad «Hersons'kij oblasnij hudožnij muzej im. O.O.Šovkunenka» Hersons'koī oblasnoī rad, <https://artmuseum.ks.ua> [dostep: 4.09.2025].

Корсакова Л., Херсонський художній музей, «Скарби музеїв України», Мистецтво, Київ 1987 / Korsakova L., Hersons'kij hudožnij muzej, «Skarbi muzeiv Ukraini», Misticтво, Kiiv 1987.

Лесюч Г., Попова Р., Севастопольський художній музей, «Скарби музеїв України», Мистецтво, Київ 1980 / Lesyč G., Popova R., Sevastopol's'kij hudožnij muzej, «Skarbi muzeiv Ukraini», Misticтво, Kiiv 1980.

Минкультуры РФ помогает реставрировать экспонаты из Луганского художественного музея / Minkul'tury RF pomogaet restavrirovat' eksponaty iz Luganskogo hudožestvennogo muzeā, 8.10.2024, <https://gorod-lugansk.com/2024/10/08/minkul'tury-rf-pomogaet-restavrirovat-jekspnaty-iz-luganskogo-hudozhestvennogo-muzeja.html> [dostep: 16.09.2025].

Михальський Г., Донецький художній музей, «Скарби музеїв України», Мистецтво, Київ 1984 / Mihaľs'kij G., Donec'kij hudožnij muzej, «Skarbi muzeiv Ukraini», Misticтво, Kiiv 1984.

Музей після 1917 року, Комунальний заклад «Херсонський обласний художній музей ім. О.О. Шовкуненка» Херсонської обласної ради / Muzej piślā 1917 roku, Komunal'nij zaklad «Hersons'kij oblasnij hudožnij muzej im. O.O. Šovkunenka» Hersons'koī oblasnoī rad, <https://artmuseum.ks.ua/muz1917> [dostep: 4.09.2025].

Павлів С., Искусствоведы анализируют коллекцию картин из немецких музеев, находящуюся в Крыму, «Новый Севастополь» / Pavliv S., Iskusstvovedy analiziruiut kollekciū kartin iz nemeckih muzeev, nahodāšūśā v Krymu, «Novyj Sevastopol'», 19.11.2008, https://new-sebastopol.com/news/gizn/Iskusstvovedy_analiziruyut_kollekciyu_kartin_iz_nemeckih_muzeev_nahodyaschuyusa_v_Krymu [dostep: 16.09.2025].

Парий Н., Письма з окупованого Донбасса. Прогулка по донецкому музею, Крым.Реалии / Parij N., Piś'ma z okupirovanogo Donbassa. Progulka po doneckomu muzei, Krym. Realii, 16.09.2016, <https://ru.krymr.com/a/27992419.html> [dostep: 5.09.2025].

Петрашик В., Мистецтво періоду війни: втрати і здобутки, «Образотворче мистецтво», № 1–2, 2023, с. 2–3 / Petrašik V., Misticтво periodu vijni: vtrati i zdobutki, «Obrazotvorče misticтво», № 1–2, 2023, s. 2–3.

Погребелька І., Полун С., Феодосійська картинна галерея ім. І.К. Айвазовського: Путеводитель, Таврія, Симферополь 1980 / Pogrebec'ka Ī., Polun S., Feodosijskaā kartinnaā galereā im. I.K. Ajvazovskogo: Putevoditel', Tavriā, Simferopol' 1980.

Полун С., Феодосійська картинна галерея ім. І.К. Айвазовського. Альбом, Мистецтво, Київ 1981 / Polun S., Feodosijskaā kartinnaā galereā im. I.K. Ajvazovskogo. Al'bom, Misticтво, Kiiv 1981.

Про схвалення Стратегії розвитку культури в Україні на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025–2027 роках: Розпорядження № 293-р, Кабінет Міністрів України / Pro shvalennā Strategii rozvitku kul'turi v Ukraini na period do 2030 roku ta zatverdžennā operacijnogo planu zahodiv z її realizacii u 2025–2027 rokah: Rozporādžennā № 293-r, Kabinet Ministriv Ukraini, 28.03.2025, <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zhennia-operatsiinoho-planu-zakhodiv-z-ii-realizatsii-u-20252027-rokakh-i-293> [dostep: 22.09.2025].

Рубанова Г.І., Горлівський художній музей, «Скарби музеїв України», Мистецтво, Київ 1987 / Rubanova G.Ī., Gorlivs'kij hudožnij muzej, «Skarbi muzeiv Ukraini», Misticтво, Kiiv 1987.

Руденко І., Из музея оккупированной Горловки исчезла самая большая в Украине коллекция картин Рериха? / Rudenko I., Iz muzeāokkupirovannoj Gorlovki ischezla samaā bol'shaā v Ukraine kolekciā kartin Reriha, 5.03.2016, <https://kp.ua/life/538229-yz-muzeia-okkupirovannoi-horlovky-yschezla-samaia-bolshaia-v-ukrayne-kollektsiya-kartyn-terykha> [dostep: 1.09.2025].

Серова и Айвазовского таинственно исчезли из музея в Бердянске / Serova i Ajvazovskogo tainstvenno ischezli iz muzei v Berdānske, REN TV, 14.07.2022, <https://static.ren.tv/longread/1000252-shedevry-serova-i-ajvazovskogo-tainstvenno-ischezli-iz-muzeia-v-berdianske> [dostep: 16.09.2025].

Симферопольский художественный музей / Simferopol'skij Hudožestvennyj Muzej, Wikipedia [jēz. rosyjski], https://ru.wikipedia.org/wiki/Симферопольский_художественный_музей [dostep: 16.09.2025].

Смирнова Л.К. (ред.), Російський та український живопис XVIII – початку XX століття: каталог колекції, Родовід, Київ 2007 / Smirnova L.K. (red.), Rosijs'kij ta ukraińs'kij živopis XVIII – počatku XX stolittā: katalog kolekciī, Rodovid, Kiiv 2007.

Феодосийская картинная галерея имени И.К. Айвазовского / Feodosijskaā kartinnaā galereā imeni I.K. Ajvazovskogo, Wikipedia [jēz. rosyjski], https://ru.wikipedia.org/Феодосийская_картинная_галерея_имени_И._К._Айвазовского [dostep: 16.09.2025].

Чумак Г. (ред.), Донецький обласний художній музей. Буклет, Донецький обласний художній музей, Донецьк 2007 / Čumak G. (red.), Donec'kij oblasnij hudožnij muzej. Buklet, Donec'kij oblasnij hudožnij muzej, Donec'k 2007.

Щербак Е., В обновленном музее Крошицкого – первая выставка, «Севастопольская газета» / Šerbak E., V obnovlenom muzee Krošickogo – pervāā vystavka, «Sevastopolskaya Gazeta», 14.06.2023, <https://sevastopol.press/2023/06/14/v-obnovlenom-muzee-kroshitskogo-pervaja-vystavka> [dostep: 4.09.2025].

Эвакуация и сохранение культурных ценностей в СССР / Ėvakuaciā i sohranenie kul'turnyh cennostej v SSSR, Wikipedia [jēz. rosyjski], https://ru.wikipedia.org/wiki/Эвакуация_и_сохранение_культурных_ценностей_в_СССР [dostep: 1.09.2025].

